

УДК 94 (477)

І.В. Гончаренко**АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ З ТЕМАТИКИ: «ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ НА ТЕРЕНАХ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» (1941-1944 рр.)**

У статті на основі аналізу низки джерел простежено певні особливості в розвитку сучасної історіографії з тематики: «Окупаційна політика у сфері загальної та професійної освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.). Використовуючи праці науковців, окреслено актуальні напрямки досліджень, їхні особливості, що дозволило визначити характерні риси, притаманні для праць нового періоду історієписання. Мета дослідження – на основі вивчення публікацій, монографій зробити історіографічний аналіз, з'ясувати концептуальну спрямованість цього пласту інформації. Під час написання статті використані загальнонаукові методи (аналізу і синтезу), історичні (проблемно-хронологічний).

Доводиться констатувати, що сегмент загальної та професійної освіти в наукових працях українських вчених продовжує залишатися недостатньо вивченим, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

Ключові слова: історіографія, окупаційна політика, професійна освіта, освітні установи, Райхскомісаріат «Україна».

І.В. Гончаренко**АНАЛИЗ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ НА ТЕМУ: «ОККУПАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА В СФЕРЕ ОБЩЕГО И ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ПОПРИЩАХ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА» (1941-1944 гг.)**

В статье на основе анализа ряда источников прослежены определенные особенности в развитии современной историографии по тематике: «Оккупационная политика в сфере общего и профессионального образования на поприщах Рейхскомиссариата «Украина» (1941-1944 гг.). Используя труды ученых, очерчены актуальные направления исследований, их особенности, что позволило определить характерные черты, присущие для трудов нового периода истории. Цель исследования – на основе изучения публикаций, монографий сделать историографический анализ, выявить концептуальную направленность этого пласта информации.

Ключевые слова: историография, оккупационная политика, профессиональное образование, образовательные учреждения, Рейхскомиссариат «Украина».

I.V. Goncharenko**ANALYSIS OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY ON THE SUBJECT OF «OCCUPATION POLICY IN GENERAL AND VOCATIONAL EDUCATION IN THE TERRITORY REICHSKOMMISSARIAT» UKRAINE» (1941-1944)**

In the paper using analysis a number of sources and traced certain features in the development of modern historiography on the subject: «Occupation policy in general and vocational education in the territory of the Reichskommissariat» Ukraine». Using the labor of scientists, outlines the current research areas, their features, allowed determining the characteristics inherent in the works of a new period of history writing. The purpose of the study - by studying publications, monographs does historiographical analysis; clarify the conceptual orientation of the layers of information. When writing used general scientific methods (analysis and synthesis), historical (problem-chronological).

It must be noted that the segment of general and vocational education in scientific works of Ukrainian scientists is still not sufficiently studied, and this caused the author to address this topic.

Keywords: historiography, politics occupation, vocational training, educational institutions, Reichskommissariat «Ukraine».

Друга світова і Велика Вітчизняна війни посідають важливе місце в сучасній історичній науці. Дослідження та вивчення цих подій завжди привертало увагу науковців і займали провідне місце в історіографії. Незважаючи на вагомий доробок, в історії німецької окупації залишаються проблеми, які вивчено поверхово, однобічно та фрагментарно. *Мета нашої статті* – розглянути історіографічний доробок українських науковців стосовно окупаційної політики у сфері загальної та професійної освіти.

Історіографія нацистського окупаційного режиму загалом та політика адміністрації РКУ у сфері освіти, зокрема, має радянський, пострадянський (сучасний) та зарубіжний сегменти. На наш погляд, радянський етап історіографії нацистського окупаційного режиму чітко поділяється на два періоди: перший – доба воєнного та першого повоєнного десятиріччя, другий – кінець 50-х – середина 80-х рр. XX ст. Деякі науковці вітчизняну історіографію теж ділять на два періоди: перший – до розпаду СРСР, – другий – пострадянський. Причина цього криється в методологічних підходах радянських авторів, які базували свої підходи на основі марксистсько-ленінської науково-теоретичної спадщини. Тому кількісне зростання робіт з окупаційної тематики не могло позначитися на інших теоретичних підходах, аніж офіційно встановлених.

Автори радянських публікацій періоду війни та першого повоєнного десятиріччя відзначали надзвичайну жорстокість окупантів у їхньому ставленні до цивільного населення. Сутність, характер та завдання творців і керівників «нового порядку» в Україні, підневільне становище місцевого населення, його нещадна економічна експлуатація, фактичне перетворення на рабів, позбавлених усіх прав та свобод, – такі важливі концептуальні проблеми порушували радянські історики С. Галаджиєв, О. Глухий, К. Гуров, П. Сліпчук, В. Кружков, О. Леонтьєв, З. Шульга.

К. Дубина [1] у своїй праці на прикладі Києва згадує й про освітню політику окупантів. За словами дослідника, окупаційна адміністрація закрила навчальні заклади, які репрезентували вищу та середню спеціальну освіту, а їхнє короткочасне відкриття використову-

вала для організації примусового вивезення української молоді на роботи до Німеччини.

Отже, уже в роки війни та перше післявоєнне десятиріччя формувалася наукова школа радянських істориків, які на спільній науково-теоретичній базі висвітлювали основні напрями нацистської окупаційної політики, визначали сутність нацистського окупаційного режиму. Звісно, що проблеми створення системи загальної та професійної освіти на теренах РКУ за тих умов не могли виокремитися в спеціальний предмет досліджень.

У 60-80 рр. XX ст. відбулися певні зміни у вивченні основних напрямів окупаційної політики. Однією з перших у ті часи стала праця М.І. Супруненка «Україна у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941 – 1945)» [2]. Її автор у загальних рисах охарактеризував гітлерівський окупаційний режим, навів його адміністративно-територіальне облаштування, злочинні дії німецької адміністрації, вчинені щодо місцевого населення тощо. Але і в цій комплексній за своєю сутністю праці питання роботи закладів освіти для місцевого населення в добу гітлерівської окупації України майже не розглядалися. Наголошувалося лише на нищенні національної культури та здобутків радянської влади в галузі освіти.

Нові, менш спрощені оцінки гітлерівського окупаційного режиму та основних напрямів політики щодо місцевого населення України містяться у збірці доповідей радянських істориків на Міжнародній конференції з історії руху Опору (м. Карлові Вари, Чехословаччина), що відбулась у вересні 1963 р. У цьому плані вигідно вирізнялася доповідь В.М. Ковалю, який уперше в радянській історіографії розглянув проблему під кутом політичної кризи нацистського окупаційного режиму в Україні, зосередив увагу на міжособистісних протиріччях та конфліктах між А. Розенбергом та Е. Кохом, які по-різному вбачали шляхи та засоби втілення лінії Берліна в Україні, показав окремі заходи німецької адміністрації щодо культурно-освітнього життя українців.

Слід згадати низку фундаментальних досліджень з історії України періоду війни, які з'явилися в 60 – 70-ті рр. XX ст. Певна частина матеріалів цих узагальнюючих досліджень, незважаючи на ідеологічну упередженість, до-

мінування тематики злочинів гітлерівців, містить характеристику німецької окупаційної політики в Україні, у т. ч. й щодо української культури та освіти.

Отже, для представників радянського напряму історіографії нацистського окупаційного режиму в період 50-70 рр. ХХ ст. питання стану освіти так і не стали актуальними. Навіть у спеціальних дослідженнях М. Грищенка та С. Черника [4] тема функціонування народних шкіл висвітлювалася досить поверхово, у цілому підпорядковуючись ідеологічній складовій тогочасної марксистсько-ленінської методології наукового пізнання і спрямовувалася на показ злочинів гітлерівського режиму, вчинених в Україні.

Досить плідно в царині соціальної історії окупаційної доби працював М. Коваль [5], який у своїх працях розглянув широкий спектр концептуальних проблем Другої світової війни. Серед них – місце України в експансіоністських планах гітлерівців, сутність окупаційного режиму, народна боротьба проти «нового порядку», а також окремі проблеми у сфері політики окупаційної адміністрації РКУ в галузі освіти.

Однією з перших у вітчизняній історіографії до освітніх проблем періоду гітлерівської окупації звернулася В. Ленська [6]. У публікації «Фашистська шкільна політика на окупованій території України» вона, використавши передусім радянські джерела, розглянула освітню політику на окупованій території України та доводить, що ці заходи мали на меті поставити український народ у становище духовного кріпацтва. Подібні за змістом концептуальні положення містяться і в інших її подальших дослідженнях.

У контексті впливу громадських організацій на розвиток освіти важливими є публікації Б. Савчука, який розглядає діяльність «Просвіт», Н. Іванової [8], у центрі уваги якої перебуває громадський жіночий рух, І. Марчука [9] та В. Мороза [10], які вивчають досягнення молодіжних осередків організації «Січ». Автори цих праць доводять, що зазначені громадські організації, які з'явилися з дозволу окупаційної влади, в обмеженому вигляді, але все ж сприяли відновленню освітньо-культурного життя в Україні.

Досить вагомий внесок в історіографію культурно-освітнього життя окупаційного періоду зробили вітчизняні вчені, які вивчали цю проблему в межах західноукраїнського регіону. Серед цього доробку слід назвати праці Н. Антонюка, В. Офіцинського, О. Луцького, С. Ступарика, Г. Стефанюк, А. Боляновського, М. Галіва, А. Петрової, В. Лаврищука, О. Вознюк. У роботах цих авторів аналізуються проблеми функціонування закладів освіти в західноукраїнському регіоні країни, порівнюється становище в аналогічній сфері на теренах РКУ, висвітлюється діяльність Українського центрального та краєвого комітетів, їхня роль у розвитку освіти та особливості функціонування німецького та місцевого окупаційного апарату влади.

Водночас певні зрушення відбулись і у вивченні стану функціонування закладів загальної та професійної освіти як на теренах РКУ, так і у військовій зоні окупації. Хоч і донині ще не створено єдиної узагальнюючої праці із зазначеної проблематики, звернення до окремих освітніх сюжетів у контексті дослідження дотичної тематики дає можливість скласти певні уявлення про освітнє життя періоду гітлерівської окупації України. Серед авторів таких праць варто виокремити В. Кучера та П. Чернегу [11], І. Дробота [12], В. Шайкан [13], Г. Голиша [14], М. Головка [15], С. Гальчака [16], О. Потильчака [17], М. Богатюка [18], Г. Гусейнова [19], В. Михайлюк та А. Д'яконіхіна [20]. Окремі сюжети щодо ставлення нацистів до створення закладів освіти для місцевого населення в РКУ та військовій зоні окупації містяться в дослідженнях П. Доброва та М. Бистрої, А. Фоміна, І. Тарнавського, Д. Титаренка, Г. Кучеренка та В. Масальського.

В. Кучер та П. Чернега вважають, що своєю освітньою політикою окупанти прагнули духовно поневолити український народ, підготувати його до ролі людей, здатних виконувати важку фізичну працю в майбутній системі координат «життєвого простору». Водночас автори праці акцентують увагу на позиції в цьому питанні представників органів місцевого управління, тієї частини інтелігенції, яка лишилася на окупованій території. На їхню думку, вони намагалися змінити становище, в якому опинилася система освіти

в Україні. Представники ж німецької адміністрації суворо контролювали та обмежували цей процес, ретельно переглядали навчальні програми, здійснювали добір кадрів, забороняючи гуманітарну й загальноосвітню складову навчально-виховного процесу. В. Кучер доводить, що однією з причин політичної кризи нацистського окупаційного режиму стала недолуга й у цілому недалекоглядна позиція вищого керівництва Третього рейху та особисто рейхскомісара Е. Коха не лише в освітньому питанні, а й загалом у соціальній політиці, яка провадилася щодо місцевого населення України.

Функціонування різних типів закладів освіти в умовах нацистської окупації України охарактеризував в одному з розділів кандидатської дисертації та спільної з В. Кучером монографії О. Потильчак, розглядаючи цю проблему під кутом зору організації економічної експлуатації населення України та підготовки трудових резервів із місцевої людності. Автор наводить чимало відомостей про ті заклади освіти, роботу яких відновили окупанти, аналізує навчальні плани, за якими здійснювалася практична діяльність із підготовки різнопрофільних спеціалістів.

Один із підрозділів монографії В. Шайкан «Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни» відводиться українській інтелігенції. Освітні питання окупаційного періоду тут розглядаються з ретроспективи співпраці (колаборації) частини місцевого населення з німецькою цивільною адміністрацією. У праці зазначається, що німецькі окупаційні власті, дозволивши відкрити навчальні заклади, намагалися тримати їхню діяльність під тотальним контролем, ретельно перевіряли й узгоджували навчальні плани та відстежували політичні настрої педагогічного корпусу. При цьому часто вони вступали в конфлікти з чиновниками місцевого апарату влади, немала частина яких представляла українську інтелігенцію.

У контексті використання трудових ресурсів України у промисловості та сільському господарстві Третього рейху розглядає відновлення роботи освітніх установ С. Гальчак [16] у монографії «Східні робітники з Поділля у третьому рейху». Автор праці доводить, що

з 1942 р., відшуковуючи резерви трудової сили, окупанти часто закривали тільки-но відкриті навчальні заклади, а українська молодь потрапляла у своєрідні пастки, коли масово вивозилася до Третього рейху безпосередньо з-за шкільної партії.

Для конкретизації цих прикладів С. Гальчак наводить оригінальну нормативно-правову базу, на основі якої німецька окупаційна адміністрація проводила закриття навчальних закладів системи професійної освіти задля поповнення кількості направлених на роботу до Німеччини. Ці само дані називає й Т. Пастушенко, яка висвітлює технології організації масових примусових депортацій місцевого українського населення Київщини на роботи до Третього Райху, фактичне рекрутування студентської та учнівської молоді, котре здійснювалося на основі розпорядження райхскомісара Е. Коха про закриття вишів та шкіл, у яких навчалися особи, старші 15 років.

Один із підрозділів монографії та окремі публікації з освітньої проблематики окупаційного періоду належать О. Гончаренку [22]. Автор монографії, присвяченої питанням організаційно-правового забезпечення функціонування окупаційної адміністрації РКУ, поміж іншим, у контексті повсякденного життя місцевої людності під окупацією розглядає і проблему відновлення закладів освіти, наводить відповідні ілюстрації, вважаючи, що необхідність повноцінної економічної експлуатації ресурсів окупованої країни викликала потребу в підготовці фахівців із нижчою та середньою спеціальною (фаховою) освітою.

Становище в галузі освіти центрального регіону України розглядають М. Бушин та О. Яшан [23]. У цілому, використавши архівні документи цього регіону, свідчення очевидців і учасників подій, автори публікації змогли показати той реальний стан, у якому опинилася освіта місцевого населення окупованого регіону.

Регіональні дослідження освітніх процесів періоду окупації належать В. Гінді [24], який у своїх публікаціях та кандидатській дисертації розкрив стан освіти на теренах генеральної округи «Житомир». Автор доводить, що функціонування шкіл було можливе за умови їхнього пронимецького спря-

мування, лояльно налаштованого до нового режиму вчительського складу та наявності належних шкільних приміщень, а дозволена гітлерівською владою освіта мала базуватися на народних (початкових) та фахових (професійних) школах, роль яких зводилася до функціонування винятково в інтересах економіки Німеччини та забезпечення потреб окупаційної адміністрації РКУ.

Освітня політика в генеральній окрузі «Житомир» стала об'єктом уваги В. Власенка [25], який у своїй публікації констатує факт відновлення роботи чотирикласних, ремісничих шкіл та інших середніх і вищих навчальних закладів.

Регіональні особливості нацистського окупаційного режиму, запровадженого на теренах Полтавщини, участь національно свідомої інтелігенції і національно-патріотичних кіл у відновленні освітнього життя розглядає В. Ревегук.

Особливості організації культурно-освітнього життя в контексті функціонування окупаційного апарату влади на теренах генеральної округи «Київ» розглянув В. Удовик [26]. У його роботах висвітлюється відновлення роботи низки навчальних закладів на теренах генеральної округи «Київ».

Регіональним особливостям організації освітнього процесу на землях Тернопільщини, яка була розділена між Генеральною губернією та РКУ, присвятив свою публікацію Ф. Полянський. Він вказує на те, що становище у сфері освіти на тій частині Тернопільщини, яка увійшла до РКУ, мало більш катастрофічний характер, порівняно з відповідною ситуацією, котра склалася в дистрикті «Галичина».

Функціонування освітніх закладів в адміністративному центрі РКУ м. Ровно, в т. ч. й професійного спрямування, досліджує В. Добровичинська. У своїй публікації вона наводить приклади відновлення роботи чотирикласних народних шкіл, трирічної середньої школи, а також подає коротку характеристику умов роботи закладів професійної освіти, які діяли на теренах окупованого гітлерівцями міста.

Регіональні аспекти освітньої політики окупаційної адміністрації РКУ та властей генеральної округи «Житомир» розглядають у своїх дослідженнях П. Григорчук та

Ю. Зінько. У результаті – до наукового обігу введено немало відомостей про роботу конкретних навчальних закладів Вінниччини. Аналогічним проблемам у цій само зоні окупації присвячує свою публікацію М. Бистра [27], яка вважає, що існування певних регіональних особливостей у політиці німецьких властей щодо вищої школи суттєво не впливало на генеральну лінію окупантів, яка спрямовувалася на обмеження доступу молодого покоління до освіти й зниження інтелектуального рівня української нації, яка в майбутньому мала обслуговувати виробничі потреби «арійської раси». Зі змісту публікації можна зрозуміти, що незначні поступки німецької військової адміністрації в освітньому питанні мали передусім тактичний і тимчасовий характер.

Останніми роками висвітлення освітнього сегмента окупаційної політики в Україні значно активізувалося. Слід назвати низку невеликих за обсягами публікацій Т. Заболотної, В. Борисова, Л. Бідочі, С. Могилюк, Н. Шевченко. Здебільшого вони стосуються регіональних аспектів функціонування закладів освіти всіх типів, але їхня важливість від того не зменшується, оскільки їхні автори не лише вводять до наукового обігу новий, раніше невідомий фактологічний матеріал, а й пропонують власні методики наукових досліджень.

Останнім часом тематичне тло досліджень з освітньої тематики продовжує розширюватися. Наприклад, С. Могилюк [28] розглядає умови існування закладів дошкільної освіти (дитячих ясел та садків) на теренах генеральної округи «Дніпропетровськ». Дослідниця доводить, що упродовж першого року окупації в регіоні не існувало чіткої програми дій властей щодо роботи дошкільних установ, і лише влітку 1942 р. було відкрито дитячі ясла та садки, що пояснювалося необхідністю проведення мобілізації трудових ресурсів Дніпропетровщини.

На висвітлені особливостей роботи загальноосвітніх шкіл Запоріжжя зупинився Ю. Князьков. Але, окрім повторення загальноновідомих, хрестоматійних висловів, автор роботи в цілому так і не зумів показати те становище, в якому опинилися школи міста. До того ж, у цій публікації, яка вийшла в со-

лідному фаховому виданні, відсутні будь-які посилання на напрацювання дослідників.

Проблему створення закладів освіти для етнічних німців України (фольксдойче), які перебували в окупації, розглядає у своїй публікації В. Клец [29]. Він порівнює підходи окупаційної адміністрації щодо створення шкіл для місцевого та німецького населення, зазначаючи, що останні перебували в більш привілейованому становищі, називає ті організаційні труднощі, з якими стикалися управлінці РКУ в цій справі.

Водночас серед цього масиву літератури немало робіт відверто слабких як із точки зору застосовуваного в них фактологічного матеріалу, так і з методик проведених наукових досліджень. Доводиться констатувати, що сегмент загальної та професійної освіти в цих роботах продовжує залишатися недостатньо вивченим, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

Використані джерела

1. Дубина К. Варвари двадцятого віку. Укрвидав при ЦК КП (б) У. / К. Дубина. – К., 1942. – 16 с.
2. Вышинский П.Е. Смерть фашизму / П.Е. Вышинский. – М., Л. : Издательство АН СРСР, 1941. – 24 с.
3. Супруненко Н.И. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1944 гг.) / Н.И. Супруненко. – К. : Госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
4. Черник С.А. Советская общеобразовательная школа в годы Великой Отечественной войны: Историко-педагогическое исследование / С.А. Черник. – М. : Педагогика, 1984. – 240 с.
5. Коваль В. Подвиг народний. Україна у Великій Вітчизняній війні / В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1970. – 135 с.
6. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81–86.
7. Савчук Б. Волинська «Просвіта» / Б. Савчук. – Рівне : Ліста, 1996. – 148 с.
8. Іванова Н.В. Жіночий рух на Поділлі в 1941 – 1943рр. (за матеріалами окупаційної преси) / Н.В. Іванова // Сторінки воєнної історії України : збірник наукових статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 221–226.
9. Марчук С. «Січі» 41-го на Волині / С. Марчук // Визвольний шлях. – 2001. – Кн.4. – С. 29–32.
10. Мороз В. Організація Української націоналістичної молоді «Січ» (1941 – 1942 рр.) / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2001. – Кн. 4. – С. 25–28.
11. Кучер В. Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.). / В. Кучер, П. Чернега. – К. : Генеза, 2002. – 272 с.
12. Дробот І.І. Україна в Другій світовій війні : навч. посібник / І.І. Дробот, В.І. Кучер, П.М. Чернега; Нац. пед. ун-т ім. Драгоманова ; Ін-т політ. і етнонац. досліджень НАН України. – К., 1998. – 122 с.
13. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території рейхскомісаріату «Україна» і військової зони в роки Другої світової війни / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерали, 2005. – 466 с.
14. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. / Г.М. Голиш. – Черкаси : Черкаський ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
15. Головка М.Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни 1939 – 1945 рр. / М.Л. Головка. – К. : 2004. – 704 с.
16. Гальчак С. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму Рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам : монографія / С. Гальчак. – Вінниця : Книга Вега, 2003. – 344 с.
17. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941 – 1944): причини і прояви / О. Потильчак. – К. : УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. – 29 с.; Його ж. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941 – 1944): політика і тактика агресора. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 36 с.
18. Багатюк М.Ю. Шкільництво і шкільна політика в райхскомісаріаті Україна, 1941 – 1944 / М.Ю. Багатюк // Визвольний шлях. – 1993. – Кн. 1. – С. 122–125.
19. Гусейнов Г. Історія створення та діяльності агрошкіл на Криворіжжі в окупаційну добу (1941 – 1943) / Г. Гусейнов // Соборність українських земель в контексті подій Другої світової війни : матер. наук. конф. 24 – 25 жовтня 2000 р. – Кривий Ріг : Мінерал, 2000. – С. 143–155.

20. Михайлюк В.П. Освітня політика німецької окупаційної влади в Луганській області (1942 – 1943) / В.П. Михайлюк, А.В. Д'яконіхін ; гол. ред. В.М. Вашкевич // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 33. – С. 103–107.
21. Шайкан В.О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни : монографія / В.О. Шайкан. – Кривий Ріг : Мінерал, 2005. – 546 с.
23. Бушин М. Соціально-культурний аспект окупаційної повсякденності 1941 – 1944 рр. (на матеріалах центрального регіону України) / М. Бушин, О. Яшан ; за заг. ред. І.С. Зуляка ; редкол. : М. Алексієвець та ін. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія. Історія. – Тернопіль, 2010. – Вип. 2. – С. 166–172.
24. Гінда В. Відкриття шкіл та організація навчально-виховного процесу в генеральному окрузі «Житомир» (1941 – 1944 рр.) / В. Гінда // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 98–106.
25. Власенко В. Політика німецької влади в економічній і соціальній сферах у генеральному окрузі «Житомир» (кінець 1941 – початок 1944 рр.) / В. Власенко // Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки. – Вип. 202. – Част. II. – Черкаси, 2011. – С. 61–69.
26. Удовик В.М. Питання культурної політики в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.) / В.М. Удовик // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей / НАН України ; Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2. – С. 327–334.
27. Бистра М. Учителі Донбасу в умовах нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) / М. Бистра ; Донецький національний університет // Історичні і політологічні дослідження : науковий журнал. – 2009. – № 12 (42). – С. 123–128.
28. Могилюк С. Дошкільна освіта генерального округу «Дніпропетровськ»: основне призначення та умови існування дошкільних установ у 1941 – 1943 рр. / С. Могилюк // Мандрівець. – № 2. – 2011. – С. 39–41.
29. Клец В. Система образования немецкого населения в условиях оккупации 1941 – 1944 гг. // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського : збірник наукових праць. Вип. 3.30: Історичні науки. – Миколаїв : МНУ, 2011. – С. 340–353.

References

1. Dubyna K. Varvary dvadtsiatoho viku. Ukrvydav pry TsK KP (b) U. / K. Dubyna. – 1942. – 16 p.
2. Vyshinskii P.E. Smert' fashizmu / P.E. Vyshinskii. – M., L. : Izdatel'stvo AN SRSR. – 1941. – 24 p.
3. Suprunenko N.I. Ukraina v Velikoi Otechestvennoi voine Sovetskogo Soiuz (1941–1944 gg.) / N.I. Suprunenko. – K. : Gospolizdat USSR, 1956. – 472 p.
4. Chernik S.A. Sovetskaia obshcheobrazovatel'naia shkola v godi Velikoi Otechestvennoi voini: Istoriiko-pedagogicheskoe isledovanie / S.A. Chernik. – M. : Pedagogika, 1984. – 240 p.
5. Koval V. Podvyh narodnyi. Ukraina u Velykii Vitchyznianiі viini. – K. : Naukova dumka, 1970. – 135 p.
6. Lenska V.V. Fashystska shkilna polityka na okupovanii terytorii Ukrainy / V. Lenska // Ukrainyskiy istorychnyi zhurnal. – 1990. – №10. – Pp. 81 – 86.
7. Savchuk B. Volynska «Prosvita» / B. Savchuk. – Rivne : Lista, 1996. – 148 p.
8. Ivanova N.V. Zhinochyі rukh na Podilli v 1941 – 1943 rr. (za materialamy okupatsiinoi presy) / N.V. Ivanova // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei. – K., 2002. – Assue. 6. Pp. 221 – 226.
9. Marchuk S. «Sichi» 41-ho na Volyni / S. Marchuk // Vyzvolnyi shliakh. – 2001. – Kn.4. – Pp. 29 – 32.
10. Moroz V. Orhanizatsiia Ukrainskoi natsionalistychnoi molodi «Sich» (1941–1942 rr.) / V. Moroz // Vyzvolnyi shliakh. – 2001. – Kn. 4. – Pp. 25 – 28.
11. Kucher V. Ukraina u Druhii svitovii viini (1939 – 1945 rr.) / V. Kucher, P. Cherneha. – K. : Heneza, 2002. – 272 p.
12. Drobot I.I. Ukraina v druhii svitovii viini: Navch. posibnyk / I.I. Drobot, V.I. Kucher, P.M. Cherneha; Nats. ped. un-t im. Drahomanova, In-t polit. i etnonats. doslidzhen NAN Ukrainy. – K., 1998. – 122 p.
13. Shaikan V.O. Kolaboratsionizm na terytorii reikhskomisariatu «Ukraina» i viiskovoi zony v roky Druhoi svitovoi viiny / V.O. Shaikan. – Kryvyi Rih: Mineraly, 2005. – 466 p.
14. Holysh H.M. U vyri viiny. Stanovyshche nepovnitnikh hromadian Ukrainy v 1941 – 1945 rr. / H.M. Holysh. – Cherkasy : Cherkaskyi TsNTEI, 2005. – 323 p.
15. Holovko M. L. Suspilno-politychni orhanizatsii ta rukhy Ukrainy v period Druhoi svitovoi viiny 1939 – 1945 rr. / M.L. Holovko. – K., 2004. – 704 p.

16. Halchak S. «Skhidni robotnyky» z Podillia u Tretomu Reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham / S. Halchak. – Vinnytsia : Knyha Veba, 2003. – 344 p.
17. Potylchak O. Ekonomichnyi kolaboratsionizm v Ukraini v roky natsystskskoi okupatsii (1941 – 1944): prychny i proiavy / O. Potylchak. – K. : UDPU im. M.P. Drahomanova, 1997. – 29 p.; Yoho zh. Profesiine navchannia i pidhotovka trudovykh rezerviv v Ukraini v period nimetsko-fashystskskoi okupatsii (1941 – 1944): polityka i taktyka ahresora. – K. : TOV «Mizhnarodna finansova ahentsiia», 1998. – 36 p.
18. Bahatiuk M. Yu. Shkilnytstvo i shkilna polityka v raikhskomisariiati Ukraina, 1941 – 1944 / M. Yu. Bohatiuk // Vyzvolnyi shliakh. – 1993. – Kn. 1. – Pp. 122 – 125.
19. Huseinov H. Istoriia stvorennia ta diialnosti ahroshkil na Kryvorizhzhii v okupatsiinu dobu (1941 – 1943) / H. Huseinov // Sobornist ukrainskykh zemel v konteksti podii Druhoi svitovoi viiny (Zb. mater. nauk. konf. 24 – 25 zhovtnia 2000 r.). – Kryvyi Rih : Mineral, 2000. – Pp. 143 – 155.
20. Mykhailiuk V.P. Osvitnia polityka nimetskskoi okupatsiinoi vlady v Luhanskii oblasti (1942 – 1943) / V.P. Mykhailiuk, A.V. Diakonikhin // Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V.M. Vashkevych. – K. : VIR UAN, 2010. – Assue. 33. – Pp. 103 – 107.
21. Shaikan V.O. Kolaboratsionizm na terytorii Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny. Monohrafiia / V.O. Shaikan. – Kryvyi Rih : Mineral, 2005. – 546 p.
22. Shaikan V.O. Kolaboratsionizm na terytorii Raikhskomisariatu «Ukraina» ta viiskovoi zony v period Druhoi svitovoi viiny. Monohrafiia / V.O. Shaikan. – Kryvyi Rih : Mineral, 2005. – 546 p.
23. Bushyn M. Sotsialno-kulturnyi aspekt okupatsiinoi povsiakdennosti 1941 – 1944 rr. (na materialakh tsentralnogo rehionu Ukrainy) / M. Bushyn, O. Yashan // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. Volodymyra Hnatiuka. Seriiia. Istoriia / za zah. red. I.S. Zuliaka; redkol.: M. Aleksiiievets, L. Aleksiiievets, M. Barmak [ta in.]. – Ternopil, 2010. – Assue. 2. – Pp. 166 – 172.
24. Hinda V. Vidkryttia shkil ta orhanizatsiia navchalno-vykhovnogo protsesu v heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (1941 – 1944 rr.) / V. Hinda // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. statei / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. – K., 2007. – Assue. 11. – Pp. 98 – 106.
25. Vlasenko V. Polityka nimetskskoi vlady v ekonomichnii i sotsialnii sferakh u heneralnomu okruzi «Zhytomyr» (kinets 1941 – pochatok 1944 rr.) / V. Vlasenko // Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia: istorychni nauky. – Assue. 202. – Chastyna II. – Cherkasy, 2011. – Pp. 61 – 69.
26. Udovyk V.M. Pytannia kulturnoi polityky v period nimetskskoi okupatsii (1941 – 1944 rr.) / V.M. Udovyk // Storinky voiennoi istorii Ukrainy: zb. nauk. statei / NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy. – K., 2005. – Assue. 9. – Chast. 2. – Pp. 327 – 334.
27. Bystra M. Uchyteli Donbasu v umovakh natsystskskoi okupatsii (1941 – 1943 rr.) / M. Bystra // Istorychni i politolohichni doslidzhennia. Naukovyi zhurnal. Vydannia Donetskoho natsionalnogo universytetu. – 2009. – № 12 (42). – Pp. 123 – 128.
28. Mohyliuk S. Doshkilna osvita heneralnogo okruhu «Dnipropetrovsk»: osnovne pryznachennia ta umovy isnuvannia doshkilnykh ustanov u 1941 – 1943 rr. / S. Mohyliuk // Mandrivets. – № 2. – 2011. – Pp. 39 – 41.
29. Klets V. Sistema obrazovannia nemetskskogo naseleniia v usloviiakh okkupatsii 1941 – 1944 gg. // Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho: Zbirnyk naukovykh prats. Assue. 3.30: Istorychni nauky. Mykolaiv: MNU, 2011. – Pp. 340 – 353.